

Mr. S.R. Bakker

is wetenschappelijk docent en (PhD-)onderzoeker bij de afdeling Strafrecht van de Erasmus Universiteit Rotterdam en verricht promotieonderzoek naar excepties in het Nederlandse strafrecht.

68. Uitzonderingen op de regel

OVER STUDENTEN, VOETBALLERS EN RAPPERS

Uitzonderlijke situaties vragen vaak om een uitzonderlijke benadering. In de strafrechtstheorie en -praktijk komen verschillende ‘uitzonderlijke’ excepties aan de orde die kunnen leiden tot uitsluiting van strafrechtelijke aansprakelijkheid. De uitzonderingen op de regels vormen de inspiratie voor en tegelijkertijd de kern van mijn promotieonderzoek. Daarbij is analyse van de wijze(n) waarop de strafrechter omgaat met de excepties van belang voor beantwoording van de vraag of en hoe excepties in het stelsel van het straf(proces)recht meer consistent en meer systematisch kunnen worden geduid.

1. Inleiding

Om dogmatisch vorm te geven aan de structuur van het strafbare feit wordt in de juridische literatuur en praktijk de techniek van regel en uitzondering gebruikt.¹ De materiële regels aangaande de vaststelling van strafrechtelijke aansprakelijkheid zijn vervat in bepalingen die bepaalde gedragingen strafbaar stellen. Indien zich een dergelijk geval voordoet, maar strafrechtelijke aansprakelijkheid in de betreffende context niet (zonder meer) aangewezen of wenselijk lijkt, zal de rechter moeten nagaan waarom de regel niet opgaat c.q. waarom een uitzondering van toepassing is. Die uitzondering kan veelal worden gevonden in erkende strafuitsluitingsgronden, maar de praktijk laat zien dat deze niet altijd toereikend zijn in bijzondere ‘contexten’, zoals het studentenleven, de sportuitoefening en de artistieke expressie. In deze bijdrage zal ik, na een korte bespreking van (bijzondere) contexten, aan de hand van drie recente casussen proberen te duiden hoe fascinerend de uitzondering op de regel is en toelichten waarom onderzoek naar de uitzonderingen van belang is voor analyse en waardering van het straf(proces)recht.

1 Zie o.a. M.P. Vrij, *Verzameling uit zijn geschriften op het gebied van strafrecht en criminologie*, Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1956, p. 285-307; W.H. Vellinga, ‘Strafwetgeving als techniek van regel en uitzondering’, in: J.P. Balkema, D.H. de Jong & W. Nieboer, *Liber Amicorum Th.W. van Veen. Opstellen aangeboden aan Th.W. van Veen ter gelegenheid van zijn vijftigste verjaardag*, Arnhem: Gouda Quint 1985, p. 359-368.

2. Contexten

Uit de praktijk blijkt dat in bijzondere contexten² de strafrechter zich van zijn meest creatieve kant heeft laten zien om gedragingen die naar de letter van de wet de bestanddelen van een delictomschrijving vervullen – terwijl strafrechtelijke berechting niet (zonder meer) aangewezen lijkt en een succesvol beroep op een wettelijke strafuitsluitingsgrond niet mogelijk is – niet strafwaardig te achten. Een bekend voorbeeld is de context van de (medische) beroepsuitoefening. In het klassieke arrest aangaande de Huizense veearts werd geen strafrechtelijke aansprakelijkheid aangenomen, omdat:³

‘(...) niet met vrucht kan worden aangevoerd dat iemand, die een met straf bedreigde handeling verricht, in elk geval strafbaar is, wanneer niet de wet zelf met zoovele woorden een strafuitsluitingsgrond aanwijst; dat zich immers het geval kan voordoen, dat de wederrechtelijkheid in de delictomschrijving zelve geen uitdrukking heeft gevonden en niettemin geen veroordeling zal kunnen volgen op grond dat de onrechtmatigheid der gepleegde handeling in het gegeven geval blijkt te ontbreken en derhalve dan het betrokken wetsartikel op de letterlijk onder de delictomschrijving vallende handeling niet van toepassing is.’

2 Kelk en De Jong spreken over ‘uitzonderingsgebieden’: C. Kelk & F. de Jong, *Studieboek materieel strafrecht*, Deventer: Kluwer 2016, p. 185-186.

3 HR 20 februari 1933, NJ 1933, p. 918, m.nt. Taverne (*Huizense veearts*).

Hoewel de precieze dogmatische betekenis van het ontbreken van materiële wederrechtelijkheid aan discussie onderhevig is, kan in elk geval worden gesteld dat de Hoge Raad gronden voor afwezigheid van strafrechtelijke aansprakelijkheid heeft kunnen vinden buiten de geschreven strafuitsluitingsgronden.

Diverse contexten laten zich kenmerken door vrijwillige toetreding, specifieke normenkaders en eigen handhavingsmodaliteiten. Binnen die context, waarin bijvoorbeeld een hoger belang wordt nagestreefd of met instemming handelingen worden verricht, gelden kennelijk (iets) andere regels dan daarbuiten: het tijdens rugby ten val brengen van een tegenstander met pijn en letsel als gevolg wordt anders beoordeeld dan dezelfde handeling toegepast op een willekeurig persoon op straat met hetzelfde gevolg.⁴ Of en hoe de strafrechter een beoordeling moet maken binnen die contexten is afhankelijk van diverse factoren. In de navolgende verkenning op basis van concrete, actuele casussen, zullen enkele factoren nader in kaart worden gebracht, teneinde conclusies te kunnen trekken over de toepassing en verwerking van excepties in het algemeen.

3. Studentenleven

Op 23 november 2017 heeft de Rechtbank Noord-Nederland een gevangenisstraf van 31 dagen, waarvan 30 voorwaardelijk, en een taakstraf van 240 uren opgelegd aan een 24-jarig lid van de Groningse Studentenvereniging Vindicat dat werd verdacht van zware mishandeling tijdens de ontgroeningsperiode.⁵ Verdachte heeft ernstig letsel toegebracht aan het slachtoffer door op zijn hoofd te gaan staan. Door de verdediging is het verweer gevoerd dat het in de context van de ontgroening past dat aspirant-leden situaties moeten ondergaan die ook wel tot pijn leiden en dat geen sprake is van wederrechtelijkheid, doordat de deelnemer aan de ontgroening impliciet toestemming daarvoor heeft gegeven. Dat binnen de context van het studentenleven (net iets) andere regels gelden, lijkt (ook in het kader van het strafrecht) algemeen geaccepteerd.⁶

'Bloedneuzen e.d. als gevolg van vechtpartijen binnen studentencorpora e.d., teruggaande op aldaar geldende "gewoonten", zal men wel moeten accepteren als berustend op mutmassliche Einwilligung, tenzij ze zijn toegebracht binnen

een organisatie, die zich tegen dergelijke mores met kracht verzet. Betreft het evenwel levensgevaarlijke praktijken, dan zullen ze, hoezeer berustend op traditie niet kunnen worden geaccepteerd.'

Waar de grens precies ligt, is niet eenvoudig vast te stellen.⁷ In elk geval kan worden gezegd dat iemand die vrijwillig (lees: met toestemming) deelneemt aan een ontgroening tot op zekere hoogte geen onrecht wordt aangedaan – *volenti non fit iniuria* – wanneer hij tijdens die ontgroening wordt blootgesteld aan 'lichte' strafbare feiten.

De Hoge Raad heeft gronden voor afwezigheid van strafrechtelijke aansprakelijkheid kunnen vinden buiten de geschreven strafuitsluitingsgronden.

Ervan uitgaande dat de toestemming tot op zekere hoogte voor rechtvaardiging zorgt binnen de context van het studentenleven, wordt ook de vraag interessant 'over welke band' die toestemming rechtvaardigende werking genereert. Dit lijkt mede afhankelijk van de omstandigheden van het geval, het in het geding zijnde strafbare feit en de betekenis van de term 'wederrechtelijkheid'. Doordat de wederrechtelijkheid⁸ 'ingeblikt' zit in het strafbare feit *mishandeling*,⁹ speelt de toestemming, wanneer dat strafbare feit ten laste is gelegd, bij de eerste vraag van artikel 350 Sv en zal de aanwezigheid van toestemming kunnen leiden tot vrijspraak. Bij een strafbaar feit als eenvoudige belediging, smaad of – zoals in de casus – *zware* mishandeling is de wederrechtelijkheid niet een onderdeel van de delictsomschrijving. Wanneer in een dergelijke situatie een succesvol beroep wordt gedaan op toestemming van de gelaedeerde ter rechtvaardiging, zal ontslag van alle rechtsvervolgning volgen.

Tegen de achtergrond van het voorgaande kan voorzichtig worden vastgesteld dat eenzelfde wijze van toestemmen (deelnemen aan een ontgroening, al dan niet in combinatie met een (zwijg)contract) op verschillende wijzen strafrechtelijk

4 Voorbeeld ontleend aan H. de Doelder & A.J.A. van Dorst, 'Sport en strafrecht', *NJB* 1977, afl. 7, p. 166.

5 Rb. Noord-Nederland 23 november 2017, ECLI:NL:RBNNE:2017:4461.

6 D. Hazewinkel-Suringa/J. R Emmelink, *Inleiding tot de studie van het Nederlandse strafrecht*, Deventer: Gouda Quint 1996, p. 357.

7 Zie nader S.R. Bakker, 'Toestemming als rechtvaardiging: zelfbeschikking in het strafrecht?', *AA* 2017, p. 178.

8 Met de betekenis 'in strijd met het objectieve recht', zie voor andere mogelijkheden Th.W. van Veen, 'Facet-wederrechtelijkheid', *NJB* 1972, p. 466-469.

9 HR 5 juli 2011, ECLI:NL:HR:2011:BQ6690, *NJ* 2011/466, m.nt. N. Keijzer; J.S. Nan, 'Ingeblikte wederrechtelijkheid bij mishandeling', *TPWS* 2014/10, p. 52.

wordt 'verwerkt'. De toestemming vormt ook een relevante factor bij de beoordeling van strafbaarheid van gedragingen die plaatsvinden bij de sportuitoefening.

4. Sportuitoefening

Het Hof Den Haag heeft op 21 juli 2017 geoordeeld dat een amateurvoetballer zich als gevolg van het inzetten van een sliding schuldig heeft gemaakt aan 'mishandeling, terwijl het feit zwaar lichamelijk letsel ten gevolg heeft'.¹⁰ Met deze uitspraak *lijkt* de context 'binnen de lijnen van het voetbalveld' niet veel meer te verschillen van de context 'buiten de lijnen van het voetbalveld'. In de media werd zelfs gesproken van 'een bom onder de voetbaltackle'.¹¹ Ook deze zaak is thans aanhangig in cassatie, maar de benadering in de media kan, mijns inziens, drastisch worden genuanceerd.

Onder voorwaarden kan de artistieke vrijheid prevaleren boven strafrechtelijke aansprakelijkheid.

Belangrijk in dezen is namelijk de notie dat het leerstuk van (voorwaardelijk) opzet moet worden onderscheiden van het leerstuk wederrechtelijkheid. De omstandigheid dat een gedraging is verricht in een sport- of spelsituatie brengt – volgens vaste jurisprudentie¹² – inderdaad niet mee dat bij de beoordeling of sprake is van opzet andere maatstaven gelden dan buiten die situatie. Immers, ook 'binnen de lijnen' aanvaard je op dezelfde wijze en volgens dezelfde maatstaven de aanmerkelijke kans dat letsel wordt toegebracht. Het opzetvereiste is in deze casus – voor wat betreft de beoordeling van het handelen binnen een al dan niet rechtvaardigende context – in mindere mate relevant. Daarvoor gelden zowel binnen als buiten de lijnen van het voetbalveld dezelfde regels.

Voor de wederrechtelijkheid geldt iets anders:¹³

'De deelnemers aan een sport, zoals voetbal, hebben immers tot op zekere hoogte gevaarlijke gedragingen waartoe het spel uitlokt over en weer van elkaar te verwachten, terwijl bij een door duidelijke spelregels afgebakende sport die spelregels mede van belang zijn voor het bepalen van de grenzen van de wederrechtelijkheid.'

De grenzen van wederrechtelijkheid (die, als gezegd, zit ingeblikt bij *mishandeling*, maar niet bij *zware* mishandeling) zijn wel afhankelijk van de context waarbinnen de gedraging plaatsvindt. Dat tijdens een voetbalwedstrijd andere handelingen (zoals een stevige en/of te laat ingezette tackle) kunnen worden verwacht, raakt wel het wederrechtelijkheidsoordeel. Het hof heeft in deze zaak in relatief weinig woorden ambtshalve vastgesteld dat het handelen van de verdachte plaatsvond in een sportsituatie, maar dat het, vanwege het gevaarlijke spel en de ernstige overtreding van de spelregels, niet binnen de grenzen is gebleven van hetgeen spelers van elkaar hebben te verwachten. Bij de beoordeling in cassatie zal mijn aandacht dus niet zozeer uitgaan naar de overwegingen aangaande het (voorwaardelijk) opzet, als wel naar de overwegingen aangaande de concretisering van de wederrechtelijkheid.¹⁴

Niet alleen in de contexten van het studentenleven en de sportuitoefening wordt uitsluiting van strafrechtelijke aansprakelijkheid op verschillende wijzen verwerkt. Ook in een andere context zijn verschillen in strafrechtelijke verwerking waar te nemen, zoals bij de artistieke expressie.

5. Artistieke expressie

In zijn songtekst draagt rapper Ismo uit dat hij 'flikkers geen hand geeft' en 'die fucking joden nog meer haat dan de nazi's'. Op 8 december 2015 is rapper Ismo door de rechtbank vrijgesproken van opzettelijke belediging van een groep mensen.¹⁵ Op 21 februari 2017 is hij in hoger beroep veroordeeld.¹⁶ Thans is deze zaak in behandeling in cassatie. Zonder op de zaken vooruit te willen lopen, kunnen enkele (dogmatische) vragen en kanttekeningen worden geplaatst aan de hand van deze casus.

Allereerst laat de vraag zich stellen of binnen de context van de artistieke expressie anders wordt gekeken naar de

10 Hof Den Haag 21 juli 2017, ECLI:NL:GHDHA:2017:2324.

11 A. Dijkma & G. van Gorp, 'Rechter legt met taakstraf bom onder voetbaltackle', 31 augustus 2017, <https://nos.nl/nieuwsuur/artikel/2190656-rechter-legt-met-taakstraf-bom-onder-voetbaltackle.html>.

12 HR 22 april 2008, ECLI:NL:HR:2008:BB7087, NJ 2008/375, m.nt. N. Keijzer (*Sparta/Go Ahead Eagles*).

13 HR 22 april 2008, ECLI:NL:HR:2008:BB7087, NJ 2008/375, m.nt. N. Keijzer (*Sparta/Go Ahead Eagles*); Hof Den Haag 21 juli 2017, ECLI:NL:GHDHA:2017:2324.

14 Zie in dezen ook D. Schaffmeister & A. Heijder, 'Concretisering van de wederrechtelijkheid in het strafrecht', in: E. André de la Porte et al. (red.), *Bij deze stand van zaken. Bundel opstellen aangeboden aan A.L. Melai*, Arnhem: Gouda Quint 1983, p. 470.

15 Rb. Zeeland-West-Brabant 8 december 2015, ECLI:NL:RBZWB:2015:7768.

16 Hof 's-Hertogenbosch 21 februari 2017, ECLI:NL:GHSHE:2017:615.

strafwaardigheid van uitlatingen. Met andere woorden, in hoeverre kan een rapper zich beroepen op zijn artistieke vrijheid, wanneer hij zich ten overstaan van de strafrechter moet verantwoorden voor zijn uitlatingen?¹⁷ Die artistieke vrijheid is, als bijzondere verschijningsvorm van de vrijheid van meningsuiting, niet absoluut: hoewel kunstenaars en artiesten met hun werken mogen kwetsen, choqueren en verontrusten, dienen zij hun werken niet te gebruiken als vrijbrief om zich schuldig te maken aan strafbare feiten.¹⁸

Onder voorwaarden kan de artistieke vrijheid prevaleren boven strafrechtelijke aansprakelijkheid.¹⁹ Daarmee is het mogelijk dat een in beginsel strafbare uitlating niet als zodanig wordt beoordeeld, waardoor strafrechtelijke aansprakelijkheid ten aanzien van de verdachte niet wordt aangenomen. De processuele verwerking is alleen verre van consistent. In zaken waarin bijvoorbeeld opzettelijke groepsbelediging ten laste is gelegd, wordt aan de hand van een driestappentoets²⁰ bepaald of het feit kan worden bewezen. In de tweede stap, waarbij wordt onderzocht of er sprake is van een rechtvaardigende context, zoals het maatschappelijk debat²¹ of de artistieke expressie, kan de zogenaamde *exceptio artis* zich laten gelden. Een beroep op de artistieke expressie wordt daarmee een bewijskwestie en zal bij aanvaarding ervan leiden tot vrijspraak.

De *exceptio artis* kan ook bij andere strafbare feiten leiden tot vrijspraak, indien een bestanddeel (zoals ‘aanstotelijk voor de eerbaarheid’) wordt geëlimineerd of wanneer vast komt te staan dat het belang dat de delictsomschrijving, waarop de tenlastelegging is toegesneden, beoogt te beschermen niet is geschonden door de gedraging van de verdachte.²² Die benadering is analoog aan de gevallen van beroepen op het ontbreken van materiële wederrechtelijkheid, die worden

aanvaard of ‘weggewerkt’ via de weg van de reikwijdte van de tenlastelegging en/of de delictsomschrijving en interpretatie van negatieve bestanddelen van de norm.²³

De rechter heeft, strafprocessueel gezien, nog meer gereedschap tot zijn beschikking om tot een maatschappelijk gewenste uitkomst, inhoudende uitsluiting van strafrechtelijke aansprakelijkheid, te komen. Wanneer de rechter de belangen tussen enerzijds de artistieke vrijheid en anderzijds de te beschermen belangen heeft afgewogen en van oordeel is dat de vrijheid van meningsuiting ex artikel 10 EVRM dient te prevaleren boven strafwaardigheid of strafrechtelijk ingrijpen, kan hij op de voet van artikel 93 en 94 Grondwet²⁴ de nationale strafbepaling niet van toepassing achten op het betreffende geval. Het gevolg daarvan is dat het feit weliswaar kan worden bewezen, maar dat het geen strafbaar feit oplevert, omdat het feit door het buiten toepassing laten van de nationale strafbepaling niet kan worden gekwalificeerd, met ontslag van alle rechtsvervolging tot gevolg. Ook is niet uitgesloten dat de *exceptio artis* kan worden gezien als ongeschreven rechtvaardigingsgrond *sui generis*, waardoor over de band van de strafuitsluitingsgronden uitsluiting van strafrechtelijke aansprakelijkheid kan worden bereikt.²⁵

Met mijn promotieonderzoek probeer ik onder andere in kaart te brengen hoe de strafrechter omgaat met verweren en ongeschreven excepties in bijzondere contexten.

6. Eindbalans: verscheidenheid en vermenging

Met mijn promotieonderzoek probeer ik onder andere in kaart te brengen hoe de strafrechter omgaat met verweren en ongeschreven excepties in bijzondere contexten. Bovenstaande korte verkenning laat al zien dat de rechter een groot

17 S.R. Bakker & V.E. van de Wetering, ‘Bedreigende rap en de kunstexceptie’, *Proces* 2015, p. 176; C.P.M. Cleiren & S.R. Bakker, ‘De kunstexceptie. Gemiste kansen voor de artistieke vrijheid?’, *Strafblad* 2011, afl. 6, p. 40.

18 EHRM 24 mei 1988, Serie A vol. 133, NJ 1991/685 (*Müller/Zwitserland*).

19 Zie voor een succesvol beroep in Straatsburg EHRM 25 januari 2007, nr. 68354/01, *RvdW* 2007/452 (*Vereinigung Bildender Künstler/Oostenrijk*).

20 In deze driestappentoets wordt, kort gezegd, nagegaan of (1) de uitlating een beledigend karakter heeft, (2) het beledigende karakter wordt weggenomen vanwege de context waarin de uitlating is gedaan en (3) alsnog strafrechtelijke aansprakelijkheid aangewezen is vanwege een onnodig grievend karakter. Vgl. HR 9 januari 2001, ECLI:NL:HR:2001:AA9368, NJ 2001/203, m.nt. J. de Hullu; HR 9 januari 2001, ECLI:NL:HR:2001:AA9367, NJ 2001/204, m.nt. J. de Hullu; HR 14 januari 2003, ECLI:NL:HR:2003:AE7632, NJ 2003/261, m.nt. P.A.M. Mevis.

21 Vgl. de zaak Wilders waarbij geen sprake was van een rechtvaardigende context: Rb. Den Haag 9 december 2016, ECLI:NL:HR:2016:15014.

22 F. Janssens, ‘Eén hand en één voet aan de exceptio artis. De kunstexceptie nader bekeken’, *Mediaforum* 1995, afl. 2, p. 19.

23 Cleiren & Bakker, a.w., p. 41; T.J. Noyon & G.E. Langemeijer/J. Rimmelink, *Het Wetboek van Strafrecht*, voortgezet door J.W. Fokkens & A.J. Machielse, Deventer: Kluwer (losbl.), art. 239 Sr, aant. 6.

24 Art. 10 EVRM is immers een bepaling die eenieder verbindend is.

25 J. Rimmelink, ‘Een en ander over kunst en strafrecht’, in: H. Franken, A. van der Linden & P. Vlaardingerbroek (red.), *Drie treden. Over politiek, beleid en recht. Opstellen aangeboden aan Job de Ruiter ter gelegenheid van zijn vijftigste verjaardag*, Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1995, p. 117. Ook Van Veen stelt dat van de kunstexceptie heel wel gezegd kan worden dat die een grond is die de wederrechtelijkheid uitsluit: Th.W. van Veen, ‘Het stelsel der excepties’, in: J.P. Balkema et al. (red.), *Gedenkboek. Honderd jaar Wetboek van Strafrecht*, Arnhem: Gouda Quint, p. 358.

arsenaal aan mogelijkheden heeft om tot een maatschappelijk wenselijke uitkomst te komen. Deze kunnen zien op (het bewijs en interpretatie van) de delictsbestanddelen, de kwalificatiebeslissing en de verschillende facetten van strafuitsluiting. Naast deze 'verscheidenheid' aan mogelijkheden is ook 'vermenging' waar te nemen. Niet altijd wordt consistent gebruikgemaakt van een bepaalde wijze van realisering van uitsluiting van strafrechtelijke aansprakelijkheid.

De vraag laat zich stellen of dat erg is. Aan de ene kant kan worden geconcludeerd dat de rechter door de verscheidenheid aan mogelijkheden met de nodige nuance en differentiatie tot de beste uitspraak kan komen. Aan de andere kant ligt het gevaar van inconsistentie op de loer met alle (strafvorderlijke) gevolgen van dien. Denk bijvoorbeeld aan het verschil tussen het dictum vrijspraak en het dictum ontslag van alle rechtsvervolging, de responsie- en motiveringsverplichtingen voor de rechter en de mogelijkheden voor procespartijen om (bijzondere) rechtsmiddelen in te stellen. Door dit aan nader onderzoek te onderwerpen, kunnen ook analyserende en evaluerende opmerkingen worden gemaakt over het stelsel van strafrechtelijke aansprakelijkheid en het straf(proces)recht in algemene zin.

Anders dan de term doet vermoeden, komen uitzonderingssituaties veelvuldig voor, hetgeen de vraag kan oproepen of enige uniformiteit nastrevenswaardig is.

7. Afsluiting

De studie naar uitzonderingen op de regel leveren niet alleen fascinerende ideeën op over hoe moet worden omgegaan met curiositeiten in het strafrecht; ook verplicht het tot een

kritische blik ten aanzien van de omgeving waarin die curiositeiten zijn geplaatst en waarin die worden beoordeeld. Mijn promotieonderzoek is er zowel op gericht een bijdrage te leveren aan de verheldering van de reikwijdte en contextgebondenheid van de normstelling, als op de meer dogmatische vraag of en hoe uitzonderingen op de regel in het stelsel van het strafrecht (en de processuele afhandeling daarvan) meer consistent en meer systematisch kunnen worden geduid. Anders dan de term doet vermoeden, komen uitzonderingssituaties veelvuldig voor, hetgeen de vraag kan oproepen of enige uniformiteit nastrevenswaardig is. De studie beoogt bij te dragen aan concrete normstelling (en -bevestiging) aangaande de ongeschreven excepties en kan zorgen voor een model waarmee andere (actuele) uitzonderingssituaties kunnen worden beoordeeld. Te denken valt bijvoorbeeld aan de vraag hoe om te gaan met de al dan niet correcte uitoefening van de geweldsaanwending door opsporingsambtenaren: dient bijvoorbeeld een geschreven strafuitsluitingsgrond in het leven te worden geroepen voor de politieagent die heeft geschoten, geheel volgens de eisen die worden gesteld in de ambtsinstructie?²⁶ Of bijvoorbeeld in het kader van de discussie aangaande hulp bij zelfdoding aan mensen die hun leven voltooid achten: kan uitsluiting van strafrechtelijke aansprakelijkheid aan de hulpgever zonder meer plaatshebben, louter op grond van een uitdrukkelijk verzoek of verlangen van degene die de handeling moet ondergaan?²⁷ Deze en andere kwesties vragen om gedegen onderzoek naar de uitzonderingen op de regel.

26 Vgl. M. van der Steeg, R. ter Haar & J.S. Timmer, 'Strafrechtelijke beoordeling van politiegeweld', *TPWS* 2017/7 en J.M. ten Voorde, 'Opmerkingen bij de voorgenomen herziening van het stelsel geweldsaanwending politieambtenaren', *Proces* 2016, p. 40-54.

27 Adviescommissie voltooid leven (P. Schnabel et al.), *Voltooid leven. Over hulp bij zelfdoding aan mensen die hun leven voltooid achten*, Den Haag: Adviescommissie voltooid leven 2016.